

Bayer József

Helyi gondoktól a globális perspektíváig

Böröcz József (2021): *„Ott kívül a magyarázat...”. Társadalomkritikai beszélgetések Böröcz Józseffel.* (Szerk.: Böröcz József és Fáber Ágoston.)

Budapest: Eszmélet Alapítvány.

Absztrakt: A könyv nyolc interjút tartalmaz, melyekben a kritikus nézeteiről ismert szerző feltárja szellemi fejlődésének útját, és betekintést nyújt gondolataiba a mai társadalmi és politikai fejleményekről. A beszélgetések témaköre változatos: az európai integrációtól a kelet-európai rendszerváltozáson át a háborúk, a rasszizmus, a populista és autoriter tendenciák felerősödéséig minden fontos kérdés terítékre kerül. Társadalomkritikai nézeteit a világrendszer-elemzés és a fejlődésgazdaságtan függőségelméletei formálták, de ezeket empirikus kutatásokkal támasztja alá, és számos történeti és jelen példával illusztrálja is. Radikalizmusa nem valamilyen doktriner utópiából táplálkozik, hanem a kíméletlen igazságkeresésében gyökerezik, mely nem éri be kényelmes közhelyeken nyugvó válaszokkal.

Kulcsszavak: Európai Unió, világrendszer-elmélet, függőségelmélet, antirasszizmus, rendszerváltozás és perifériás autoriter kapitalizmus, globalizáció

Az Eszmélet Alapítvány kiadásában megjelent beszélgető könyvecske nyolc interjút tartalmaz Böröcz József szociológussal, számot adva a jeles társadalomkutató pályáivéről, tudományos ethosáról és nézeteiről. A 2016 és 2020 között készült interjúk (köztük három külföldi, öt magyar forrás alapján) az átalakuló világ gazdasági, társadalmi és politikai problémáiról szólnak. Miután vélhetőleg főként társadalomkutatók, értelmiségiek fogják olvasni – Régis Debray egy maliciózus megjegyzése szerint az értelmiséget kevés dolog foglalkoztatja jobban, mint más értelmiségiek habitusa és felfogása –, Böröcz kritikus kérdésfeltevései elkerülhetetlenül szembesítenek mindazzal, amit a saját történetünk, körülményeink mibenlétéről magunk is gondoltunk – vagy csak képzeltünk.

Böröcz József érdekes alakja a hazai társadalomtudománynak – egyszerre provokatív és inspiráló szelleme egyeseket bosszant, míg mások számára üdítő színpont a honi, kissé provinciális szellemi közegben. Globális nézőpontja és meglehetősen radikális felfogása a társadalmi fejlődésről, harcos rasszizmusellenessége, a gyarmatosító múltjáról elfeledkező „európaiság” idealizálásával szembeni kritikája együttesen koherens érvrendszert alkotnak. Gondolkodásának kereteit a wallersteini „világrendszer-elmélet”, a gazdasági függőségelméletek és a kritikai szociológia jelöli ki. Erőssége az elméletek empirikus megalapozására való törekvés, ami *Az EU* és a világ című művéből is kitűnik. A kritikai társadalomelmélet szemben áll a „*mainstream*” társadalomtudomány uralkodó pozitivistá és ideologikus ([neo]liberális vagy konzervatív) irányzataival, amelyek ma általában intézményi támogatást élveznek. A társadalomkritikai felfogás azonban fontos korrekciót képez ezzel szemben, és kiegyensúlyozott tudományos közösségekben mindenütt jelen is van, ahol megvan hozzá a szellemi szabadság és a kellő tolerancia. Kritikai szempontjai felvilágosító, vitára ingerlő, s ezáltal a társadalomtudomány fejlődését ösztönző erővel bírnak. A gyors társadalmi változásokat előidéző globális átalakulás problémáira pedig gyakran meggyőzőbb magyarázatokkal is szolgálnak, mint a *mainstream* irányzatok. A szociológus kutató széles körű elismertségét mutatja, hogy a Rutgers Egyetem tanára, indiai és kínai egyetemek korábbi vendégprofesszora, az MTA doktora és a hazai Polányi Károly Globális Társadalmi Tanulmányok Kutatóközpont alapítója.

A kötet első, Éber Márk által jegyzett életútinterjújából megtudhatjuk, miként formálta a világra kíváncsian tekintő és a saját útját kereső fiatalember nézeteit a harmadik világ fejlődési problémái iránti érzékenysége. Politikai inspirációt ehhez egy világifjúsági találkozóval való részvétele adott, később a fejlődés-gazdaságtan hazai doyenje, Szentés Tamás műhelyéből származó „Fejlődéstanulmányok” című könyvsorozat volt rá hatással, valamint Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvének szellemisége, mely akkoriban csak szamizdatban volt olvasható. Egyetemi tanulmányait vidéken, Debrecenben végzi, majd egy szerencsés véletlen folytán – munkavállalóként – eljut az Egyesült Államokba, ahol egyetemi tanulmányokat folytathat, és doktori képzésben vehet részt. Ez már nem az az időszak, amikor „disszidálni” kellett ahhoz, hogy kijusson valaki a tágabb világba. A kezdődő rendszerváltozás forгатagában vagyunk. A társadalomkutató szemléletének alakulását az amerikai egyetemi tanulmányain kívül az is befolyásolhatta, hogy két különböző világ polgáraként kicsit kívülről is szemlélhette a rendszerváltozás folyamatát.

Amerikai tanulmányai során Wallerstein világrendszer-elmélete és annak követői formálták nézeteit. A kapitalista centrum és periféria viszonyát a világrendszerben máig érvényes paradigmának tartja, de felismeri holisztikus voltát, ami empirikus konkretizálásra szorul. „A világrendszer-elmélettel az a bökkenő – írja –, hogy olyan nagyra állítja a lépteket, hogy abba minden beletartozik, miközben azon »belül« konkrétan semmi nem annyira fontos, mint az egész... Ebben az értelemben nem sokat tud mondani a helyi valóságról – sőt, az nem is igen érdekli.” (14. old.) Ezért gazdaságszociológiai és gazdaságtörténeti tanulmányokat folytat a globális átalakulás folyamatának megértéséhez.

Böröcz élesen bírálja az itthon is régóta bevett, de világszerre már elavultnak tekintett „modernizációelméleteket”, amelyek egyirányú utcaként fogják fel az elmaradottságból kivezető utat, amihez csak utánozni kell a fejlett országokat. A latin-amerikai tapasztalatokat, a dependencia-(függőség-)elméletek felismeréseit relevánsabbnak tartja a rendszerváltást követő időszak fejleményeinek értelmezéséhez, kimutatva, hogy az „utolérés” éppen a külső gazdasági függés kialakulása miatt illúzió marad. Ez okból bírálja a régióknra jellemző értelmiségi identitást és beszédmódot, amely az informalitás felszámolásától és egyfajta nyugatias kulturális habitustól várna a „felzárkózást” a fejlett világhoz, mialatt a nyugat-európai tőkés nagyvállalatok gyakorlatilag meghatározó befolyást szereztek a gazdaság tulajdoni viszonyaiban és döntő ágazataiban.

A legnagyobb vitát itthon Böröcznek az Európai Unióval szembeni kritikus nézetei váltották ki. A szovjet tömbből kiszakadó közép-európai államokban széles társadalmi és politikai konszenzus volt az uniós csatlakozás kívánatosságáról, ennek esetleges árnyoldalai ritkán kaptak figyelmet. A csatlakozás után jelentkező problémák – az egyenlőtlenségek növekedése, a külső gazdasági függés erősödése, a pénzügyi válság stb. – aztán megágyaztak egy „szuverenista” jobboldali fordulatnak, amely kihasználta az uniós tagság áldásaival kapcsolatos csalódottságot. Teljes tévedés lenne azonban Böröcz tárgyilagos kritikáját összetéveszteni a szélsőjobboldali vagy „nemzeti-szuverenista” EU-ellenességgel. Az ezzel kapcsolatos kérdésekre adott válaszaiból is kiderül, hogy a szociológus csak reális helyzetértékelést kíván az illúziók helyett. Mint írja, „az EU – mint hatalmi rendszer – két meghatározó érdekcsoport közös vállalkozása: a nyugat-európai nagytöké... és a nyugat-európai államé” (35. o.). Illúziósnak tartja azt várni, hogy az EU-n belüli jövedelemmólló csökkenjen: „a gazdagabb és szegényebb országok közötti egyenlőtlenségek nem csökkenni, hanem növekedni fognak” – szögezi le (36. o.). Az európai „fehér felsőbbrendűségi” komplexust szarkasztikus iróniával kezeli. Ugyanakkor hangsúlyozottan fellép a „szuverenista” ideológiával szemben is: „Előtérbe került egy olyan retorika, amely elemeiben, itt-ott talán helyes meglátásokat (is) említ, viszont korszakalkotóan téves, hibás, szélsőjobboldali politikai keretben és dzsentri-nemzethy giccsben mondja el. Ez tragédia, mert mértékvesztés: sem az EU-n belüli, sem a globális egyenlőtlenségekre nincs fogalmilag nem lehet helyi válasz.” (38. o.) Emiatt a magyar politika „elsúlytalanodásáról” beszél, arról, hogy terjed a következmények nélküli gyűlölködő, másokat hibáztató beszéd, holott másféle, kreatívabb integrációs beszédmódra és megoldásokra lenne szükség.

Az ország gazdasági teljesítményét egyébként nem tartja olyan rossznak, hogy az indokolná az „oligarchikus gazdagság” és a krónikus mélyszegénység drámai ellentétét.

Mód lenne racionálisabb jövedelemelosztásra és egy humánusabb, élhetőbb társadalom kialakítására.

A kötetbe foglalt további interjúk sorra olyan kurrens témákat járnak körül, mint a „patyolatfehér” európaiság és a gyarmatosítás, a rabszolgaság és a rasszizmus, valamint az emberi jogok kérdései. A múlttal való szembenézés nemcsak nekünk megy nehezen, hanem az egykori gyarmati hatalmaknak is, ez áll sok mai mozgalom háttérében. Böröcz nem tér ki egy kérdés elől sem, magyarázatai egyként tartalmazzák az értő kritikát és a hűvös elemzést. Igen tanulságosak a *trumpizmus* amerikai jelenségéről, társadalmi és politikai háttéréről adott elemzései, csakúgy, mint az európai szélsőjobbdominancia erősödéséről és annak tartalmáról adott interjúja. Szót ejt az informális baloldaliság-tilalomról, amely nehezíti a tudományos eszmecserét, a párbeszéd-képtelenségről, a politikai benuktatásról és az „illiberális” politikai rendszer jellegzetességeiről is.

Böröcz József jó interjúalany; kötetlen stílusban és kimerítően válaszol a kérdésekre. Ezekben a beszélgetésekben megfontolt, nem vagdalkozó, tárgyilagos elemzőnek mutatkozik, aki tisztában van azokkal a gazdasági és politikai meghatározottságokkal, a jelen valóságát determináló történelmi hagyományokkal is, amelyek térségünk országaira jellemzőek. Felfogása szerint „a baloldalt az különbözteti meg a többi politikai irányzattól, hogy nem ül fel a nacionalista hazugságrendszernek, s törekszik arra, hogy globális szinten gondolkodjon.” (188. o.) Az Európai Uniótól is főként azt várja el, hogy „radikálisan növelje hozzájárulását a globális oktatási, egészségügyi és egyéb szociális költségekhez” (189. o.), és hogy ne támogasson háborúkat.

A baloldaliság persze nemcsak értelmiségi habitus kérdése, hanem politikai kategória is. E tekintetben viszont, mivel politikai szervezethez kötődése nincsen, a szociológusnak némi utópikus gondolatkísérleten túl – a „Gondolatkísérlet a globális újraelosztásról” című írására történő utalás mellett – nem sok muníciója van.

Ám nem is ezt tartja a legfontosabbnak. A könyv végén jelzi is az abban rejlő ellentmondást, hogy egy baloldali ember miért is akarjon egy kapitalista ország parlamenti képviselője, minisztere vagy miniszterelnöke lenni. „Lehet, hogy az igazi baloldali kreativitás terét máshol, más intézményekben, a társadalom politikai önmeghatározását és öngazgatási képességét elősegítő, más működésformák létrehozásában lenne érdemes keresni.” (191. o.) A globális orientációjú kutatói elhivatottság mellett ez a komunitárius ethosz tekinthető talán szellemi habitusa fő sajátjának.

Bayer József

professzor emeritus, az MTA rendes tagja